অধ্যায় ৮ ঃ সংস্কাৰ আন্দোলন

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ ভাৰতত সংস্কাৰ আন্দোলনৰ উদ্ভৱ

৮.৪ ব্ৰাহ্ম সমাজ, আৰ্য সমাজ, প্ৰাৰ্থনা সমাজ আৰু অন্যান্য গুৰুত্বপূৰ্ণ সংস্কাৰ আন্দোলন ঃ নেতৃত্ব আৰু বিভিন্ন দিশ

৮.৫ ভাৰতত সংস্কাৰ আন্দোলনৰ প্ৰভাৱ

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

৮.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাৰতত সংস্কাৰ আন্দোলনৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে অৱগত হ'ব
- সংস্কাৰ আন্দোলনৰ জন্ম দিয়া আৰু দেশখনক পংগু কৰি পেলোৱা সামাজিক ব্যাধিসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ভাৰতত সৃষ্টি হোৱা বিভিন্ন সংস্কাৰ আন্দোলন, সেইবোৰৰ লগত জড়িত বিভিন্ন দিশ, নেতৃত্ব আৰু আন্দোলনৰ প্ৰভাৱৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

পূৰ্বৱৰ্তী অধ্যায়ত আমি ভাৰতৰ পটভূমিত বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক আন্দোলনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলোঁ। বিশেষকৈ ঊনবিংশ আৰু বিংশ শতিকাত ভাৰতৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰেক্ষাপটত উদ্ভৱ হোৱা সামাজিক আন্দোলনসমূহৰ এক সংস্কাৰমুখী বৈশিষ্ট্য আছিল। প্ৰস্তাৱিত এই অধ্যায়ত ভাৰতত উদ্ভৱ হোৱা তেনে সংস্কাৰ আন্দোলন, সেইবোৰৰ পটভূমি আৰু তাৰ ফলাফল সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম।

৮.৩ ভাৰতত সংস্কাৰ আন্দোলনৰ উদ্ভৱ

ঊনবিংশ শতিকাৰ ভাৰতীয় সমাজখনত ধৰ্মীয় অন্ধবিশ্বাস আৰু দৰ্শনে অসূয়া-

অপ্ৰীতিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সকলো প্ৰকাৰৰ ধৰ্মই যাদু-মন্ত্ৰ, প্ৰকৃতি পূজা আৰু বিশ্বাসৰ এক সন্মিলিত ৰূপত পৰিণত হৈছিল। এই ক্ষেত্ৰত বিশ্বাসী লোকসকল পুৰোহিতৰ আজ্ঞাকাৰী হৈ পৰিছিল। উল্লেকযোগ্য যে তেওঁলোক কেবল ভগৱানৰ আজ্ঞাকাৰী হৈ থকা নাছিল, পুৰোহিতৰ আবেগ, ভালপোৱা আৰু ইচ্ছাৰো অধীন হৈ আছিল। এইটো দিশ আমি গুৰুত্বসহকাৰে বিচাৰ কৰি চোৱা উচিত যে মহিলাসকলৰ সামাজিক অৱস্থা এক হতাশাজনক পৰ্যায় পাইছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে এজনী কন্যা সন্তানৰ জন্ম অবাঞ্ছনীয় আছিল। এজনী ছোৱালীৰ বিবাহ এটা পৰিয়ালৰ বাবে বোজা স্বৰূপ আছিল আৰু ছোৱালীজনীৰ বিধবা অৱস্থাক অশুভ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। আন এটা বাধা প্ৰদানকাৰী কাৰক হ'ল জাতি ভেদ প্ৰথা। ইয়াৰ লগতে পৰম্পৰাগত পদ-মৰ্যাদাৰ ক্ষেত্ৰত ক্ৰমোচ্চ শ্ৰেণীবিভাজন, সামাজিক গতিশীলতাত বাধা আদিও সামাজিক বিভাজনৰ কাৰণ হৈ পৰিছিল। অৱদমন, মৰ্যাদা, কৰ্তৃপক্ষ, অসহিষ্ণুতা, হতাশাগ্ৰস্ততা আদি অন্যান্য কাৰক যাৰ জৰিয়তে সমাজত বৈষম্যৰ সৃষ্টি কৰি অহা হৈছে। এক পতনমুখী সমাজৰ বাবে দায়ী এই দিশবোৰ সংস্কাৰ আন্দোলনে সমাজৰ পৰা আঁতৰাই সমাজখনক আধুনিকীকৰণৰ বাবে সূচল কৰি তুলিবলৈ বিচাৰে।

অষ্টাদশ আৰু ঊনবিংশ শতিকাৰ ব্ৰিটিছ শাসনে ভাৰতৰ সমাজ ব্যৱস্থাৰ কিছুমান গুৰুতৰ ত্ৰুটি আৰু বিংসগতি উদঙাই দিছিল। ইয়াৰ প্ৰক্ৰিয়াও বিভিন্ন আছিল। অৱশ্যে সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱনৰ সংস্কাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সংস্কাৰ আন্দোলনসমূহৰ এক উমৈহতীয়া লক্ষ্য আছিল। সমাজ সংস্কাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তাই নতুন প্ৰকাৰৰ উপায় আৰু দৃষ্টিভংগীৰ জন্ম দিছিল। আধুনিকতাৰ লগত সম্পৰ্কীত post enlightenment rationalism-ৰ আগমনেও একাংশ ভাৰতীয়ৰ মানসিকতালৈ পৰিৱৰ্তন আনিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও, পশ্চিমীয়া শিক্ষা আৰু দৰ্শনৰ বিকাশেও ভাৰতৰ সমাজ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ব্যাপক প্ৰভাৱ পেলাইছিল। সেৱা, যুক্তিনিষ্ঠতা, নিৰপেক্ষতা আৰু উন্নয়নৰ ভিত্তিত এচাম লোকে নিজস্বভাৱে সমাজৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। এই সময়ছোৱাতে এক গঢ় জনমত গঢ়ি উঠা দেখা গৈছিল, যিটো কালক্ৰমত ভাৰতীয়সকলৰ পৰম্পৰা, অনুষ্ঠান আৰু দৰ্শনৰ আত্ম-নিৰীক্ষণ হিচাপে পৰিগণিত হৈ আহিছে। আকৌ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ বিৰুদ্ধে কৰা আন্দোলনে গভীৰলৈ শিপাই থকা সামাজিক ব্যাধিসমূহক বিশ্লেষণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ অবিহণা যোগাইছিল। পশ্চিমীয়া সভ্যতা-সংস্কৃতিয়ে ভাৰতীয় লোকৰ জীৱন আৰু চিন্তাধাৰাক বিভিন্ন ধৰণে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। পশ্চিমীয়া সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ সুফল হ'ল অন্ধবিশ্বাসসমূহৰ ঠাইত যুক্তিপূৰ্ণ বিশ্বাস প্ৰতিষ্ঠা কৰা।

সমাজ সংস্কাৰকসকলে লিংগ, বৰ্ণ, সম্প্ৰদায়, জাতি, ধৰ্ম নিৰ্বিশেষে সকলো মানুহৰ স্বাধীনতা, স্বতন্ত্ৰতা আৰু সমতাত বিশ্বাস কৰে। তেওঁলোকে পৰম্পৰাগত, একনায়কত্ববাদী আৰু ক্ৰমোচ্চ শ্ৰেণীবিভাজনৰ ভিত্তিত কেইবাটাও সামাজিক সংগঠন গঠন কৰি ভাৰতৰ নাৰীসকলক অৱদমনৰ পৰা মুক্ত কৰিবলৈ বিভিন্ন সংস্কাৰ আন্দোলন গঢ়ি তুলিছিল। অধিকসংখ্যক সংস্কাৰক পুৰুষ আছিল যদিও তেওঁলোকে ভাৰতৰ নাৰী আৰু সমাজৰ মৰ্যাদা বৃদ্ধিৰ বাবে চেষ্টা কৰিছিল। সংস্কাৰ আন্দোলনত গুৰুত্ব লাভ কৰা বিভিন্ন সামাজিক

সমস্যাসমূহ হ'ল সতীদাহ প্ৰথা, কন্যা ভ্ৰূণ হত্যা, বাল্য বিবাহৰ লগতে ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত শিপাই থকা জাতিভেদ আৰু অস্পৃশতা। ধৰ্মীয় দিশত মূৰ্তি উপাসনা, বহু দেৱ-দেৱীৰ ওপৰত বিশ্বাস ধৰ্মীয় অনিয়ম তথা পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ দুৰ্নীতি আদিয়ে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে।

৮.৪ ব্ৰাহ্ম সমাজ, আৰ্য সমাজ, প্ৰাৰ্থনা সমাজ আৰু অন্যান্য গুৰুত্বপূৰ্ণ সংস্কাৰ আন্দোলন ঃ নেতৃত্ব আৰু বিভিন্ন দিশ

সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন গঢ়ি উঠাৰ ক্ষেত্ৰত উদীয়মান, বৌদ্ধিকভাৱে সক্ৰিয় মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ লোকসকলে সন্মুখৰ পৰা নেতৃত্ব প্ৰদান কৰিছিল। এটা কথা মনত ৰখা উচিত যে সংস্কাৰ আন্দোলন ভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানত বিভিন্ন সময়ত গঢ়ি উঠিছিল যদিও পৰস্পৰৰ মাজত সামঞ্জস্যও আছিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন অংশৰ সংস্কাৰকসকলে এই কথা স্বীকাৰ কৰিছিল যে ধৰ্মীয় সংস্কাৰ অবিহনে সামাজিক সংস্কাৰো সম্ভৱ নহয়। সংস্কাৰ আন্দোলনৰ দুটা আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৌদ্ধিক নীতি হ'ল—

- যুক্তিনিৰ্ভৰশীলতা (Rationality) আৰু
- ধৰ্মীয় সাধাৰণীকৰণ (Religious Universalism)

তলত ভাৰতত সংঘটিত কেইটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

- **ব্ৰাহ্ম সমাজ**

এগৰাকী সংস্কাৰবাদী বিচাৰধাৰাৰ অধিকাৰী হিচাপে ৰাজা ৰামমোহন ৰয় আধুনিক বৈজ্ঞানিক মানসিকতা, মানৱীয় আত্মসন্মান আৰু সামাজিক সমতাৰ দৰ্শনৰ বিশ্বাসী আছিল। তেওঁ তেওঁৰ আস্থা একেশ্বৰবাদী ভাবধাৰাত সীমাবদ্ধ ৰাখি "Gift of Monotheists" শীৰ্ষক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। প্ৰাচীন ভাৰতীয় ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহত একেশ্বৰবাদী ভাবধাৰী নিহিত থকাৰ তেখেতৰ বিশ্বাসক প্ৰতীয়মান কৰিবলৈ তেওঁ বেদ আৰু উপনিষদসমূহ বাংলা ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছিল। ১৮২১ চনত তেওঁ কলকাতাৰ পৰা প্ৰকাশিত আৰু পাশৰিক তথা অহিন্দু হিচাপে সতীদাহ প্ৰথাৰ বিপক্ষে সম্পাদিত বাতৰি কাকত 'সম্বাদ কৌমুদী'ৰ প্ৰচলন আৰম্ভ কৰিছিল। এই বাতৰি কাকতখন সতীদাহ প্ৰথাৰ বিপক্ষে আৰম্ভ হোৱা যুঁজখনৰ প্ৰধান আহিলা হৈ পৰিছিল। ১৮২৮ চনৰ আগষ্ট মাহত শাশ্বত, আপ্ৰাপ্য, অপ্ৰত্যাহ্বানযোগে ভগৱানক সন্মান আৰু তেওঁৰ আজ্ঞা পালন কৰিবলৈ ৰাজা ৰামমোহন ৰয়ে ব্ৰাহ্ম সমাজ (ভগবানৰ সমাজ) গঠন কৰিছিল। এই সমাজ মূৰ্তি পূজা, পুৰোহিত শ্ৰেণী আৰু ত্যাগৰ প্ৰথাৰপৰা আঁতৰত আছিল। ভাৰতৰ প্ৰথম বৌদ্ধিক আন্দোলন হিচাপে ব্ৰাহ্ম সমাজে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। এই সমাজে আধুনিক ভাৰতত যুক্তিবাদী আৰু প্ৰজ্ঞাৰ দৰ্শনৰ প্ৰসাৰ কৰিছিল।

- **আৰ্য সমাজ**

১৮৭৫ চনত স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে আৰম্ভ কৰা 'আৰ্য সমাজ' এটা হিন্দু সংস্কাৰ

আন্দোলন আছিল। তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰা আৰ্য সমাজত বেদ আৰু ব্ৰহ্মচৰ্যৰ নীতিসমূহ অনুসৰণ কৰা হৈছিল। আনুষ্ঠানিকভাৱে আৰ্য সমাজৰ প্ৰথম শাখা ১৮৭৫ চনত বোম্বেত স্থাপন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ পিছত আৰ্য সমাজৰ কেন্দ্ৰীয় কাৰ্যালয় লাহো�ৰত স্থাপিত হৈছিল। স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে পুৰোহিত শ্ৰেণী আৰু পুৰাণসমূহে হিন্দু ধৰ্মৰ স্থান অধিক নিম্নমুখী কৰি তুলিছিল বুলি কৰা বিশ্বাসৰ বাবে 'বেদলৈ উভতি যোৱাৰ নীতি' জনপ্ৰিয় কৰি তুলিছিল। সমসাময়িক সময়ত সমগ্ৰ ভাৰততে আৰ্য সমাজ মন্দিৰ পোৱা যায়। আৰ্য সমাজে শিক্ষাৰ প্ৰসাৰতো এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। আৰ্য সমাজে ইতিমধ্যে কেইবাখনো 'দয়ানন্দ ইংৰাজী-বৈদিক বিদ্যালয়' (Dayanand Anglo-Vcdic Schools-DAV) স্থাপন কৰিছে।

- **যুৱ বংগ আন্দোলন**

হেনৰি লুইছ ভিভিয়ান ডিৰোজিও এগৰাকী ভাৰতীয় কবি আৰু হিন্দু কলেজৰ সহকাৰী প্ৰধান অধ্যাপক আছিল। তেওঁ স্বাধীনতা, সমতা আৰু ভাতৃত্ববোধৰ মৌলিক ধাৰণাসমূহৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে অনুপ্ৰাণিত হৈছিল। তেওঁ তেওঁৰ ছাত্ৰসকলক বাস্তৱানুগভাৱে ভাবিবলৈ, কৰ্তৃপক্ষক জবাবদিহি কৰিবলৈ, স্বাধীনতা, সমতা আৰু ভাতৃত্ববোধৰ আদৰ্শক আকোঁৱালি ল'বলৈ তথা সত্যক সন্মান কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। তেখেতে তেখেতৰ এই আদৰ্শ আৰু চিন্তাক বাস্তৱ ৰূপ দিবলৈ ইতিহাস, সাহিত্য, দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ ওপৰত তৰ্কৰ আয়োজন কৰিছিল।

ডিৰোজিওই আৰম্ভ কৰা এই আন্দোলনক যুৱ বংগ আন্দোলন নামেৰে জনা যায় আৰু তেওঁৰ সমৰ্থকসকলক 'ডিৰোজিয়ান' আখ্যা দিয়া হয়। তেওঁলোকে ধৰ্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানক সমালোচনা কৰিছিল আৰু সামাজিক ব্যাধি নিৰ্মূলৰ লগতে নাৰী শিক্ষা আৰু সমাজত নাৰীৰ অৱস্থাৰ উন্নতিৰ হকে মাত মাতিছিল। তেওঁলোকে কোম্পানীৰ চাৰ্টাৰ সংশোধন, সংবাদগোষ্ঠীৰ স্বাধীনতা, বিদেশৰ ব্ৰিটিছ উপনিৱেশসমূহৰ ভাৰতীয় শ্ৰমিকসকলক সু-ব্যৱস্থা প্ৰদান কৰাৰ দৰে বহুতো বিষয়ক কেন্দ্ৰ কৰি ৰাজহুৱা সভা অনুষ্ঠিত কৰিছিল। অৱশ্যে, ডিৰোজিয়ানসকলৰ উগ্ৰ দৰ্শনৰ বাবে তেওঁলোকে লাহে-লাহে সমৰ্থন হেৰুৱাই পেলাইছিল আৰু আন্দোলনটো ক্ৰমে স্তিমিত হৈ আহিছিল।

- **প্ৰাৰ্থনা সমাজ**

এম. জি. ৰাণাডেই তেওঁৰ বন্ধু ড° আত্মাৰাম পাণ্ডুৰংগ, বাল মংগেশ ৰাগলে আৰু বমন আবাজি মোদকৰ সৈতে ব্ৰাহ্ম সমাজ তথা প্ৰাচীন বেদৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত ঈশ্বৰবাদী ধ্যান-ধাৰণাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ হিন্দু সংস্কাৰ আন্দোলন প্ৰাৰ্থনা সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। মহাৰাষ্ট্ৰত প্ৰচলিত প্ৰাৰ্থনা সমাজৰ সামাজিক আঁচনিৰ চাৰিটা দিশ হ'ল—

ক) জাতিভেদ প্ৰথাৰ বিৰোধিতা

খ) নাৰী শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ

গ) বিধবা বিবাহৰ প্ৰচলন

ঘ) পুৰুষ আৰু মহিলা উভয়ৰ ক্ষেত্ৰত বিবাহৰ ন্যূনতম বয়স বৃদ্ধি কৰা।

- **এনি বেচান্ত আৰু থিয়চ'ফিকেল সমাজ**

আধুনিক ভাৰতৰ ধর্ম, সমাজ আৰু সাংস্কৃতিৰ ইতিহাসত এনি বেচান্তৰ থিয়চ'ফিকেল সমাজে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। থিয়চ'ফিকেল সমাজ ১৮৭৫ চনত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্রত ৰাছিয়াৰ আধ্যাত্মবাদী মেদাম এইচ. পি. ব্লাভাৎস্কি আৰু আমেৰিকাৰ কর্ণেল এইচ. এচ. ওলকোটে প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। থিয়চ'ফিকেল সমাজৰ মূল লক্ষ্য হ'ল ধর্মীয়, দর্শন আৰু বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রখনত বিদ্বানসকলক উৎসাহিত কৰা, মানুহৰ মনত দৈৱীয় শক্তিৰ ভাব জগাই তোলা আৰু মানুহৰ মাজত ভাতৃত্ববোধৰ বীজ সিঁচি দিয়া।

১৮৭৯ চনত ভাৰততে এই সমাজখনে পোনপ্রথমবাৰৰ বাবে আত্মপ্রকাশ কৰিছিল আৰু ১৮৮৬ চনত ইয়াৰ মুখ্য কার্যালয় মাদ্রাঝৰ নিকটৱর্তী আদিয়াৰত স্থাপন কৰা হৈছিল। ১৮৯৩ চনত ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰা এনি বেচান্তৰ নেতৃত্বত থিয়চ'ফিকেল সমাজৰ অধিক প্রসাৰ হৈছিল। তেওঁ আৰু তেওঁৰ সংগীসকলে প্রাচীন হিন্দু, বৌদ্ধ আৰু জেৰুৱষ্ট্রীয় ধর্মৰ পুনৰুদ্ধাৰ আৰু একত্রীকৰণৰ বাবে মাত মাতিছিল। তেওঁ আত্মৰ স্থানান্তৰণৰ নীতিৰ বিশ্বাসী আছিল। এনি বেচান্তে শিক্ষিত ভাৰতীয়সকলক নিজৰ দেশত গর্বৰ ভাবনা প্রদান কৰাত সহায় কৰিছিল। এনি বেচান্তৰ এই ধর্মযুদ্ধৰ মূল আছিল পশ্চিমীয়া লোকে নেতৃত্ব দিয়া আৰু সুদৃঢ় কৰা এক আন্দোলন যিয়ে ভাৰতীয় ধর্মীয় আৰু দর্শনৰ নীতিক সন্মান কৰাৰ লগতে ভাৰতীয়সকলক নিজৰ আত্মবিশ্বাস পুনৰ প্রাপ্তিত সহায় কৰিছিল।

- **আর্য মহিলা সমাজ**

পণ্ডিতা ৰামাবাই মহাৰাষ্ট্রৰ এগৰাকী অগ্রণী সমাজ সংস্কাৰৰ আছিল যিয়ে মহিলাৰ মর্যাদাৰ হকে আৰু বাল্য বিবাহৰ বিৰুদ্ধে মাত মাতিছিল। তেওঁ নাৰী শিক্ষাৰ প্রসাৰৰ বাবে কাম কৰিছিল আৰু নাৰীৰ, বিশেষকৈ বাল্য বিধৱাসকলৰ পীড়া দূৰ কৰিবলৈ পুনেত ১৮৮১ চনত আর্য মহিলা সমিতি স্থাপন কৰিছিল। ১৮৮৯ চনত তেওঁ পুনাত 'মুক্তি অভিযান' (Mukti Mission) প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। ই পৰিয়ালে আঁতৰাই পঠিওৱা আৰু দুর্ব্যৱহাৰ কৰা বাল্য বিধৱাসকলৰ বাবে এটা আশ্রয়স্থলী আছিল। তেওঁ অনাথ, বিধৱা আৰু দৃষ্টিশক্তিহীনসকলক গৃহ, বিদ্যালয়ৰ সুবিধা, বৃদ্ধিমুখী শিক্ষা আৰু চিকিৎসাৰ সুবিধা প্রদান কৰিবলৈ 'শাৰদা সদন' স্থাপন কৰিছিল।

- **আহমদিয়া আন্দোলন**

১৮৮৯ চনত মির্জা গোলাম আহমেদে এই আন্দোলনৰ আৰম্ভ কৰিছিল। এই আন্দোলন উদাৰনৈতিক দর্শনৰ ভিত্তিত গঢ়ি উঠিছিল আৰু নিজকে 'মহমেদান নৱজাগৰণ'ৰ পথ প্রদর্শক হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া আহমদিয়া আন্দোলনে সকলো মানুহৰ বিশ্বধর্মৰ প্রমূল্যৰ ওপৰত আস্থা প্রদর্শন কৰাৰ লগতে জিহাদৰ বিৰোধিতা কৰে। এই আন্দোলনে মুছলিমসকলৰ মাজত পশ্চিমীয়া উদাৰনৈতিক শিক্ষাৰ প্রসাৰৰ হকে মাত মাতিছিল।

- **আলিগড় আন্দোলন**

উন্নত শিক্ষা আৰু নিয়োগৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় মুছলিমসকলৰ উন্নয়নৰ প্রক্রিয়াটো অধিক ক্ষিপ্র কৰি তুলিবলৈ চৈয়দ আহমদ খানৰ নেতৃত্বত এদল মুছলিম লোকে আলিগড়

আন্দোলন আৰম্ভ কৰিছিল। আন্দোলনটোৱে বিভিন্ন উদাৰনৈতিক ধ্যান-ধাৰণাসমূহ আন্দোলন পৰিচালনাৰ মুখ্য স্থান মহমেদান ইংৰাজী-প্ৰাচ্য মহাবিদ্যালয়, আলিগড়ৰ পৰা প্ৰসাৰ কৰিছিল। এই আন্দোলনটোৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল ইছলামৰ প্ৰতি ভাৰতীয় মুছলমানৰ দায়ৱদ্ধতাক প্ৰভাৱিত নকৰাকৈ তেওঁলোকৰ মাজত আধুনিক শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ কৰা। লগতে মুছলিমসকলৰ মাজত প্ৰচলিত পৰ্দা প্ৰথা, পলিগমি, নাৰীশিক্ষা, বিধবা পুনৰ বিবাহ, দাসত্ব, বিবাহ বিচ্ছেদ আদিক কেন্দ্ৰ কৰি সামাজিক সংস্কাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথাও আন্দোলনকাৰীসকলে অনুভৱ কৰিছিল।

- **শ্ৰীনাৰায়ণ গুৰুধৰ্ম পৰিপালন আন্দোলন**

বঞ্চিত শ্ৰেণী আৰু উচ্চ অ-ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীৰ মাজৰ বিদ্বেষৰ পৰিণতিত গঢ়ি উঠা ই এটা প্ৰান্তীয় আন্দোলন আছিল। এই আন্দোলনটোৱে সামাজিক গঠনলৈ পৰিৱৰ্তন অনাৰ লগতে ক্ৰমোচ্চ শ্ৰেণীবিভাজন, সামাজিক গতিশীলতা, পৰম্পৰাগত ক্ষমতাৰ বিতৰণ ব্যৱস্থালৈ পৰিৱৰ্তন, পিছপৰা শ্ৰেণীৰ বাবে বৃহৎ সংগঠন গঠন কৰাৰ দৰে ব্যৱস্থা হাতত লৈছিল।

- **সাবিত্ৰীবাই ফুলে**

সাবিত্ৰীবাই ফুলে এগৰাকী সমাজ-সংস্কাৰক আৰু কবি যাক প্ৰথম পৰ্যায়ৰ নাৰীবাদীসকলৰ ভিতৰত এগৰাকী বুলি জনা যায়। তেওঁ তেওঁৰ স্বামীৰ সৈতে ১৮৮৪ চনত পুনেৰ ভিড়েৰাড়াত প্ৰথমখন মহিলা বিদ্যালয় স্থাপন কৰিছিল। ভাৰতীয় ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাত গভীৰলৈ শিপাই থকা জাতিগত পুৰুষতান্ত্ৰিকতাক প্ৰত্যাহ্বান জনোৱাৰ লগতে জাতিভেদ প্ৰথা আৰু লিংগগত বৈষম্যক সমাজৰ পৰা আঁতৰ কৰিবলৈ বিভিন্ন আঁচনি হাতত লৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ভাৰতত কেতিয়া সংস্কাৰ আন্দোলন আৰম্ভ হৈছিল।

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতৰ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ ধ্বজাবাহকসকল কোন কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ সংস্কাৰ আন্দোলনে ভাৰতীয় নাৰীৰ মুক্তিৰ বাবে আঁচনি হাতত লৈছিল নে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সংস্কাৰ অবিহনে ভাৰত আধুনিক হ'ব পাৰিব নে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ কোনবোৰ কাৰকৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কাৰ আন্দোলনসমূহৰ ভেঁটি নিৰ্মাণ হৈছিল?

.....

৮.৫ ভাৰতত সংস্কাৰ আন্দোলনৰ প্ৰভাৱ

ধৰ্মীয় নীতি-নিয়ম মানি চলোতা সমাজৰ শিষ্ট শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ বাধা সত্ত্বেও সংস্কাৰ আন্দোলনে মানুহক বিভিন্ন সামাজিক শোষণ আৰু অবদমনৰ পৰা মুক্ত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱিহণা যোগাইছিল। ধৰ্মীয় গ্ৰন্থসমূহ বিভিন্ন প্ৰান্তীয় ভাষালৈ অনুবাদ কৰাৰ লগতে পবিত্ৰ গ্ৰন্থ আৰু নীতি-নিয়মৰ ব্যাখ্যাৰ জৱিয়তে অধিক ব্যক্তিক উপাসনাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত জড়িত কৰাবলৈ বিচৰা হৈছিল।

সংস্কাৰ আন্দোলনে ক্ৰমে খোপনি পুতিবলৈ আৰম্ভ কৰা মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীটোক এক সাংস্কৃতিক পটভূমি প্ৰদান কৰাৰ লগতে ব্ৰিটিছ প্ৰশাসনে প্ৰদান কৰা লজ্জাজনক মানসিকতাক প্ৰশমিত কৰিছিল। আধুনিক যুগৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি সময়ৰ লগত ফেৰ মাৰিব পৰা, শক্তিশালী, ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু বৈজ্ঞানিক মনোবৃত্তিক উৎসাহিত কৰিছিল। সংস্কাৰসকলে পাশ্চাত্যকৰণৰ সলনি আধুনিকীকৰণৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। লগতে বিশ্ব সম্প্ৰদায়ৰ পৰা ভাৰতৰ যি সাংস্কৃতিক আৰু বৌদ্ধিক দূৰত্ব, তাক অন্ত পেলোৱাৰ উদ্দেশ্যে এক গঠনাত্মক সামাজিক পৰিৱেশ ৰচনা কৰিবলৈ বিচৰা হৈছিল। এইটো সম্ভৱ হৈছিল সংস্কাৰকসকলে সতীদাহ প্ৰথাৰ অন্ত পেলাবলৈ আৰু বিধবা বিবাহৰ প্ৰচলন কৰিবলৈ সেই সময়ত কৰা নিয়ত চেষ্টাৰ ফলশ্ৰুতিত। সেই সময়ত বহুতো বৌদ্ধিকভাৱে সজাগ লোকৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল, যিসকলে মানুহৰ মাজত সজাগতাৰ স্তৰ বৃদ্ধিৰ বাবে প্ৰচাৰ চলোৱাৰ লগতে আনুষ্ঠানিক যুক্তিপূৰ্ণ আলোচনাত ভাগ লৈছিল। বুদ্ধিজীৱীসকলৰ দ্বাৰা গৃহীত এই দৰ্শন আৰু কাৰ্যসমূহ প্ৰত্যক্ষ অথবা পৰোক্ষভাৱে ৰাষ্ট্ৰ নিৰ্মাণ আৰু ৰাষ্ট্ৰ পুনৰ গঠনৰ অভিযানৰ লগত জড়িত। এই কথা বুজি পোৱা উচিত যে সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলন এটা উত্তেজনাৰ বহিঃপ্ৰকাশ মাত্ৰ নাছিল; ই ব্যাপক ৰাষ্ট্ৰীয় ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক বিচাৰ-বিবেচনাযুক্ত এটি আন্দোলন আছিল।

সংস্কাৰ আন্দোলনৰ পৰিণতিত মহিলাৰ বাবে হোৱা কিছুমান বিধায়িনী ব্যৱস্থা হ'ল—

- বেংগল অধিনিয়ম (১৮২৯) — এই আইনখনে সতীদাহ প্ৰথা বন্ধ কৰিছিল।
- বেংগল অধিনিয়ম (১৭৯৫, ১৮০৪) ঃ এই আইনখনে কন্যা ভ্ৰূণ হত্যাক অবৈধ ঘোষণা কৰিছিল।
- বিধবাৰ পুনৰ বিবাহ আইন, ১৮৫৬
- বয়সৰ সন্মতি সম্পৰ্কীয় আইন, ১৮৯১
- সাৰদা আইন, ১৯২৯
- বিশেষ বিবাহৰ আইন, ১৯৫৪
- হিন্দু বিবাহ আইন, ১৯৫৫
- হিন্দুৰ উত্তৰাধিকাৰ সম্পৰ্কীয় আইন, ১৯৫৬
- মাতৃত্বৰ সুবিধাৰ আইন, ১৯৬১

- যৌতুক নিষিদ্ধকৰণ আইন, ১৯৬১
- সম-আয়ৰ আইন, ১৯৭৬

এইবোৰৰ উপৰিও সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ বিভিন্ন সীমাবদ্ধতাও আছে। সেইবোৰ হ'ল —

সংস্কাৰ আন্দোলনৰ এক সংকুচিত সামাজিক ভিত্তি আছে আৰু ই এক ক্ষুদ্ৰ অংশকহে স্পৰ্শ কৰিব পাৰিছিল। কেবল শিক্ষিত আৰু নগৰৰ মধ্যবিত্ত লোকসকল সামাজিক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ লগত জড়িত হৈ থকাৰ বিপৰীতে অধিকাংশ কৃষক আৰু চহৰাঞ্চলৰ দৰিদ্ৰসকলৰ প্ৰয়োজনীয়তাসমূহ আওকাণ কৰা হৈছিল। অশিক্ষিতৰ ব্যাপক হাৰৰ বাবেও সংস্কাৰ আন্দোলন গ্ৰাম্যাঞ্চলত প্ৰসাৰিত হ'ব পৰা নাছিল। লগতে আধুনিক আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ যোগাযোগৰ মাধ্যমৰ অনুপস্থিতিৰ বাবে সংস্কাৰ আন্দোলন চহৰতে সীমাবদ্ধ হৈ থাকিল। এইদৰে, ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব থকাৰ পিছতো আন্দোলনটো চহৰাঞ্চলত সীমাবদ্ধ হৈ থকা পৰিলক্ষিত হৈছিল।

ইয়াৰ লগতে জাতিবাদৰ দৰে দিশসমূহ বিভিন্ন ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক স্তৰৰ পৰা আঁতৰি নগ'ল। ভাৰতীয়সকলৰ মনত দলৈকে শিপাই থকা জাতি আৰু নীতি সম্পৰ্কীয় দিশবোৰ আঁতৰ কৰা সহজ নাছিল। অতীতৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ আৰু ধৰ্মগ্ৰন্থৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ থকা সংস্কাৰকসকলৰ প্ৰবৃত্তিয়ে ধৰ্মৰ বৰ্গীকৰণৰ প্ৰতি প্ৰেৰিত কৰিবলৈ আৰু লগতে নিম্ন জাতিৰ লোকক উচ্চ জাতিৰ পৰা আঁতৰাই আনিছিল। ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ নীতি অনুসৰণ কৰিবলৈ যাওঁতে ধৰ্মীয় তথা আধ্যাত্মিক দিশসমূহৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰাৰ ফলত হিন্দুসকলক প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস আৰু মুছলমানসকলক মধ্যযুগৰ ইতিহাসতে সীমাবদ্ধ ৰাখিছিল। ইয়াৰ ফলত পৃথক দৃষ্টিভংগীৰ আৰু যুক্তিনিৰ্ভৰ দুটা দলৰ সৃষ্টি হৈছিল।

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ঊনবিংশ শতিকাৰ ভাৰতীয় সমাজখন ধৰ্মীয় অন্ধবিশ্বাস, সামাজিক অনগ্ৰসৰতাৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল।
- অৱদমন, মৰ্যাদা, কৰ্তৃপক্ষ, অসহিষ্ণুতা, হতাশাগ্ৰস্ততা আদি অন্যান্য কাৰক যাৰ জৰিয়তে সমাজত বৈষম্যৰ সৃষ্টি কৰি অহা হৈছে। এক পতনমুখী সমাজৰ বাবে দায়ী এই দিশবোৰ সংস্কাৰ আন্দোলনে সমাজৰ পৰা আঁতৰাই সমাজখনক আধুনিকীকৰণৰ বাবে সূচল কৰি তুলিবলৈ বিচাৰে।
- সংস্কাৰ আন্দোলনত গুৰুত্ব লাভ কৰা বিভিন্ন সামাজিক সমস্যাসমূহ হ'ল সতীদাহ প্ৰথা, কন্যা ভ্ৰূণ হত্যা, বাল্য বিবাহৰ লগতে ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত শিপাই থকা জাতিভেদ আৰু অস্পৃশ্যতা। ধৰ্মীয় দিশত মূৰ্তি উপাসনা, বহু দেৱ-দেৱীৰ ওপৰত বিশ্বাস, ধৰ্মীয় অনিয়ম তথা পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ দুৰ্নীতি আদিয়ে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে।

- ভাৰতৰ প্ৰথম বৌদ্ধিক আন্দোলন হিচাপে ব্ৰাহ্ম সমাজে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি। এই আন্দোলনে আধুনিক ভাৰতত যুক্তিবাদ আৰু নৱজাগৰণৰ দৰ্শনৰ প্ৰসাৰ কৰি আহিছে। ব্ৰাহ্ম সমাজ মূৰ্তি পূজাৰ বিৰোধী হোৱাৰ লগতে পুৰোহিতৰ প্ৰয়োগ আৰু ত্যাগৰ নীতিৰ পৰা আঁতৰত আছিল।
- ১৮৭৫ চনত স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে আৰম্ভ কৰা 'আৰ্য সমাজ' এটা হিন্দু সংস্কাৰ আন্দোলন আছিল। তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰা আৰ্য সমাজত বেদ আৰু ব্ৰহ্মচৰ্যৰ নীতিসমূহ অনুসৰণ কৰা হৈছিল।
- ডিৰোজিওই আৰম্ভ কৰা আন্দোলনটোক 'যুৱ বংগ আন্দোলন' নামেৰে জনা যায় আৰু তেওঁৰ সমৰ্থকসকলক 'ডিৰোজিয়ান' আখ্যা দিয়া হয়। তেওঁলোকে ধৰ্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানক সমালোচনা কৰিছিল আৰু সামাজিক ব্যাধি নিৰ্মূলৰ লগতে নাৰী শিক্ষা আৰু সমাজত নাৰীৰ অৱস্থাৰ উন্নতিৰ হকে মাত-মাতিছিল।
- এম. জি. ৰাণাডেই তেওঁৰ বন্ধু ড° আত্মাৰাম পাণ্ডু�ৰংগ, বাল মংগেশ ৱাগলে আৰু বমন আবাজি মোদকৰ সৈতে ব্ৰাহ্ম সমাজ তথা প্ৰাচীন বেদৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত ঈশ্বৰবাদী ধ্যান-ধাৰণাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ হিন্দু সংস্কাৰ আন্দোলন প্ৰাৰ্থনা সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।
- থিয়চ'ফিকেল সমাজৰ মূল লক্ষ্য হ'ল ধৰ্মীয়, দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰখনত বিদ্বানসকলক উৎসাহিত কৰা, মানুহৰ মনত দৈৱীয় শক্তিৰ ভাৱ জগাই তোলা আৰু মানুহৰ মাজত ভাতৃত্ববোধৰ বীজ সিঁচি দিয়া।
- পণ্ডিত ৰামাবাই নাৰী শিক্ষাৰ প্ৰসাৰৰ বাবে কাম কৰিছিল আৰু নাৰীৰ, বিশেষকৈ বাল্য বিধবাসকলৰ পীড়া দূৰ কৰিবলৈ পুনেত ১৮৮৯ চনত আৰ্য মহিলা সমিতি স্থাপন কৰিছিল।
- ১৮৮৯ চনত মিৰ্জা গোলাম আহমেদে এই আন্দোলনৰ আৰম্ভ কৰিছিল। এই আন্দোলন উদাৰনৈতিক দৰ্শনৰ ভিত্তিত গঢ়ি উঠিছিল আৰু নিজকে 'মহমেদান নৱজাগৰণ'ৰ পথ প্ৰদৰ্শক হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া আহমদিয়া আন্দোলনে সকলো মানুহৰ বিশ্বধৰ্মৰ প্ৰমূল্যৰ ওপৰত আস্থা প্ৰদৰ্শন কৰাৰ লগতে জিহাদ বিৰোধিতা কৰে।
- চৈয়দ আহমদ খানৰ নেতৃত্বত এদল মুছলিম লোকে আলিগড় আন্দোলন আৰম্ভ কৰিছিল। আন্দোলনটোৱে বিভিন্ন উদাৰনৈতিক ধ্যান-ধাৰণাসমূহ আন্দোলন পৰিচালনাৰ মুখ্য স্থান মহমেদান ইংৰাজী-প্ৰাচ্য মহাবিদ্যালয়, আলিগড়ৰ পৰা প্ৰসাৰ কৰিছিল। এই আন্দোলনটোৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল ইছলামৰ প্ৰতি ভাৰতীয় মুছলমানৰ দায়ৱদ্ধতাক প্ৰভাৱিত নকৰাকৈ তেওঁলোকৰ মাজত আধুনিক শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ কৰা।
- ধৰ্মীয় নীতি-নিয়ম মানি চলোতা সমাজৰ শিষ্ট শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ বাধা সত্ত্বেও সংস্কাৰ আন্দোলনে মানুহক বিভিন্ন সামাজিক শোষণ আৰু অবদানৰ পৰা মুক্ত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা যোগাইছিল।

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1. Thakurta, Pranjay Guha : Shankar, Raghuraman (2004), A Time of Coalitions : Divided we stand, Sage Publications, New Delhi: Sage Publications
2. A Social, Cultural and Economic History of India, Volume II (1974), Macmillan.
3. Rinehart, Robin(2004); Contemporary Hinduism : Ritual, Culture and Practice : ABC-CLIO

৮.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঊনবিংশ শতিকাৰ পৰা।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বাবা আমতে, বি. আৰ. আম্বেদকাৰ, ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ, ৰামমোহন ৰায়, বিনোৱাভাৱে।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ হয় লৈছিল। সতীদাহ প্ৰথা বন্ধ, নাৰী শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ আদি।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ নোৱাৰে। কিয়নো সামাজিক অসূয়া-অপ্ৰীতিয়ে ভাৰতৰ বিকাশত বাধাৰ সৃষ্টি কৰি আহিছে।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৈজ্ঞানিক মানসিকতা, যুক্তিবাদ, আধুনিক শিক্ষা, স্বাধীনতা আৰু মমতা।

৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) চমু উত্তৰ প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতক সংস্কাৰ আন্দোলনৰ প্ৰয়োজন হৈছিল?

প্ৰশ্ন ২ ঃ ভাৰতীয় নৱজাগৰণৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

(খ) দীঘল উত্তৰৰ প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ঊনবিংশ শতাব্দীত সংঘটিত হোৱা সংস্কাৰ আন্দোলনৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি? ভাৰতত জাতীয় জাগৰণৰ ক্ষেত্ৰত এই সংস্কাৰ আন্দোলনবোৰে কিদৰে অৱদান আগবঢ়াইছিল।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***